

Принцип суверенності

і незалежності держави в системі принципів державного ладу України

Л. Р. Наливайко

доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена актуальним проблемам суверенності та незалежності держави як принципу державного ладу України. В статті визначається зміст принципу суверенності та незалежності держави в контексті проблем розбалансованості органів державної влади, необхідності збереження принципів позицій у міжнародних відносинах. Проаналізовано вплив сучасних глобалізаційних процесів на гарантованість та забезпечення суверенітету держави.

Ключові слова: глобалізація, державний суверенітет, принцип суверенності і незалежності держави, принципи державного ладу, суверенність.

Стаття посвящена актуальним проблемам суверенності і незалежності держави як принципу державного ладу України. В статті розкривається зміст принципу суверенності і незалежності держави в контексті проблем розбалансованості органів державної влади, необхідності збереження принципів позицій у міжнародних відносинах.

Проаналізовано вплив сучасних глобалізаційних процесів на гарантованість та забезпечення суверенітету держави.

Ключевые слова: глобалізація, *государственный суверенитет, принцип суверенности и независимости государства, принципы государственного строя, суверенность.*

The article is devoted to the up-to-date problem of sovereignty and independence of the state as the base of the political system of Ukraine. The article defines the contents of the principle of sovereignty and independence of the state from the point of view of the instability of the bodies of the state power and the necessity of keeping the principle position in the international relations. The influence of modern global processes on the maintenance of the sovereignty of the state is analyzed.

Keywords: *globalization, state sovereignty, the principle of sovereignty and independence of the state, principles of political system, sovereignty.*

Нині в Українській державі відбувається поступова переоцінка багатьох ідейних цінностей, їх нове переосмислення у світлі історичного досвіду ХХ ст. [1, с. 22]. Актуалізація цієї тези обумовлена курсом на подальшу розбудову демократичної, соціальної та правової держави, який потребує критичного конструктивного аналізу досягнень і прорахунків загальнотеоретичної юридичної науки в минулому та її побудови на зовсім іншій методологічній основі. В таких умовах виникає необхідність формування нових ціннісних ідеалів, що повною мірою стосується і принципів державного ладу.

Проблема наукового розуміння змісту та сутності принципів державного ладу має сьогодні актуальне теоретичне і практичне значення й концентрує політико-правові аспекти науки теорії держави і права, конституційного права, інших галузевих наук. Розглянути принципи державного ладу на сучасному етапі

в контексті формування демократичної, соціальної, правової держави в Україні – актуальне завдання юридичної науки.

В умовах глобалізаційних процесів посилюється значущість питань, пов'язаних з гарантованістю і забезпеченням зовнішнього суверенітету держави, який є квінтесенцією соціально-економічних і політико-правових інтересів, що відстоюються державою на міжнародній арені. У цьому сенсі поняття державного суверенітету за своїм змістом є близьким до поняття міжнародної правосуб'єктності. Саме тому особливо важливе правильне наукове трактування державного суверенітету і визначення його співвідношення з іншими суміжними поняттями.

Вищезазначене дозволяє зауважити, що на сучасному етапі розбудови України важливо не допускати помилок у розумінні суверенітету, оскільки в теоретичному плані є багато підходів у визначенні поняття суверенітету в контексті різних концепцій: «абсолютного суверенітету», «множинності суб'єктів суверенітету», «розділеного суверенітету» тощо.

Не дивлячись на свою актуальність, проблеми державного суверенітету відносяться до недостатньо розроблених у сучасній юридичній науці. Слід зазначити, що в умовах глобалізації обґрунтовуються теоретичні конструкції, які визнають необхідність суттєвого обмеження можливостей держави як у внутрішній сфері, так і (особливо) поза її межами [2, с. 24; 3, с. 3-17; 4, с. 129-131].

Виходячи з вищезазначеного, далеко не всі аспекти цієї проблеми можна вважати вичерпаними. Загальносвітові процеси глобалізації, входження України до складу багатьох міжнародних об'єднань, утворення міждержавних співтовариств, активізація діяльності міждержавних урядових і неурядових організацій й інститутів потребують нового аналізу концепції суверенітету.

Питання про вибір стратегії розвитку країни має основоположне значення, оскільки в умовах глобалізації – це питання збереження суверенітету держави. Відстоювання національних інтересів, своїх принципових позицій у міжнародних відносинах та збереження суверенітету вимагають сьогодні суттєвих зусиль від держави. У цьому контексті є такі проблеми: розбалансованість органів державної влади; незавершеність політичної, адміністративної, територіальної реформ; посилення правового нігілізму; неузгодженість важливих з точки зору національних інтересів економічних рішень.

Важливим є також дослідження механізму забезпечення державного суверенітету як комплексної системи. Особливо актуальний аналіз проблеми суверенності держави як основоположного принципу державного ладу.

Питання суверенітету досліджено в роботах таких науковців XIX – початку XX ст.: І. Андреевського, В. Гессена, А. Градовського, Ф. Кокошкіна, М. Коркунова, М. Палієнка, Г. Шершеневича, А. Яценка та ін., а також зарубіжних вчених: Ж. Бодена, Г. Гроція, Л. Дюгі, Г. Єллінека, Г. Кельзена, П. Лабанда, Дж. Локка, Н. Макиавеллі, Ж. Маритена, Т. Маунца, М. Оріу, В. Острома, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіля, К. Хессе та ін.

У радянській юридичній літературі питання державного суверенітету приділялася значна увага. Найбільш вагомими теоретичними дослідженнями були проведені Е. Коровіним, Г. Тункіним, І. Левіним, В. Шевцовим та ін.

З метою повного і системного розгляду принципу незалежності і суверенності держави проаналізовано сучасні підходи до висвітлення питань державного суверенітету в роботах як російських науковців (С. Авак'ян, С. Алексеев, М. Баглай, Д. Ковачев, Б. Крилов, К. Курашвілі, О. Лукашева, М. Матузов, Н. Михалева, А. Мі-

шин, Т. Хабрієва, В. Чиркін та ін.); так і сучасних вітчизняних вчених (М. Козюбра, О. Мурашин, Н. Оніщенко, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, О. Скакун, В. Сухонос, Ю. Тодика, М. Цвік, В. Шаповал та ін.).

Досвід підтверджує, що вирішення конкретних проблем досягає своєї мети в повній мірі лише за умови попереднього аналізу їх історико-теоретичних закономірностей становлення та розвитку.

Ідеї державного суверенітету передувало поняття автаркії (autarkia) [5, с. 446]. Поява в науці й політиці категорії «державний суверенітет» (але не самого явища) датується XV-XVI ст. і пов'язується з нагальною тоді потребою ідеологічного і правового обґрунтування фактичного верховенства й незалежності державної влади. Першим термін «суверенітет» (від лат. *summa potestas* – найвища влада) вжив у XVI ст. Ж. Боден у праці «Шість книг про республіку» [6, с. 304]. Також питання суверенітету в ті часи розглядалися в роботах таких дослідників, як: Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Гегель, Е. Ваттель та ін. [7, с. 128; 8, с. 3, 17, 22].

У XIX-XX ст. формується ряд концепцій обмеження державного суверенітету. Вони знайшли відображення в доробках таких видатних вчених, як Г. Кельзен, Ж. Маритен, Г. Шершеневич, А. Яценко та ін.

Внаслідок багатовікового застосування й вивчення, у вітчизняній та зарубіжній літературі склалося безліч різних визначень терміна «державний суверенітет». Г. Єллінек, наприклад, розглядав державний суверенітет як здатність держави до «виключного правового самовизначення» [9, с. 363]. Л. Дюгі в роботі «Конституційне право. Загальна теорія держави» зазначав: «На одній і тій самій території може існувати лише один суверенітет і, що одна й та сама особа може підкорятися тільки одному суверенітету» [10,

с. 168]. Л. Оппенгейм пояснював суверенітет як «повну незалежність у межах країни, так і за її межами» [11, с. 130].

Радянська юридична наука приділяла значну увагу проблемі необмеженості державного суверенітету. Вважалася необґрунтованою концепція можливого обмеження державного суверенітету міжнародно-правовим регулюванням. Заперечувалися буржуазні теорії примату міжнародного права, а також теорія самообмеження влади. Сьогодні питання самообмеження влади в іншому аспекті досліджуються як вітчизняними, так і зарубіжними вченими [12, с. 57-62; 13, с. 351; 14, с. 35; 15, с. 152-153].

За своєю етимологією термін «суверенітет» походить від старолатинського «*supervanus*», «*supervani*», що перейшов у старофранцузьке слово «*sovereins*» і означає «абсолютний», «необмежений», «найвищий». В енциклопедичній літературі термін «суверенітет» трактується по-різному: як «теорія, згідно з якою в кожній системі управління має існувати абсолютна влада особи чи органу» [16, с. 77], як «верховенство, сукупність верховних прав, що належать державі чи її главі» [17, с. 892-893].

У правовій доктрині не існує єдності у визначенні категорії «суверенітет». Проведений аналіз дозволяє виділити такі підходи: «суверенітет як одна з обов'язкових, невід'ємних ознак держави» [18, с. 57; 19, с. 120; 20, с. 31; 21, с. 10; 22, с. 58]; «суверенітет як певний принцип суспільно-політичного життя» [23, с. 14; 24, с. 463]; «суверенітет як верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики» [25, с. 68-69; 11, с. 130]; «суверенітет як монополія держави на використання державної влади в межах своєї юрисдикції» [26, с. 304]; «суверенітет як стан держави» [27, с. 9, 71]; «суверенітет як політико-правова якість держави» [28, с. 17]; «суверенітет як обме-

жений авторитет» [29, с. 222]; «суверенітет як соціально-політична функція моноі поліетнічних держав» [30, с. 990] тощо.

Суверенність державної влади пов'язана з її похідним характером, який знайшов своє законодавче закріплення в ч. 2 ст. 5 Конституції України 1996 р.: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Суверенітет Української держави виходить із суверенітету народу, який одночасно виступає гарантом державного суверенітету, тому що будь-яке обмеження незалежності держави, верховенства влади означає порушення інтересів народу, створює джерела внутрішніх чи міжнародних конфліктів.

Отже, влада народу є первинною щодо державної влади. В. Шаповал зазначає, що суверенітет є абсолютним лише в тому, що ніхто не може юридично (легально) перешкодити державі у встановленні внутрішнього правопорядку відповідно до інтересів носія влади – народу [31, с. 75]. У такому контексті державний суверенітет – це верховна влада, що самостійно здійснює функції держави в межах національного і міжнародного права, джерелом якої є народ. Державний і народний суверенітет пов'язані між собою в державному і суспільному житті, і це співіснування можна визначити як здатність держави самостійно визначати свою внутрішню і зовнішню політику за умови дотримання прав людини та громадянина й дотримання норм міжнародного права. Крім того, поняття державного суверенітету органічно пов'язане з поняттям території. У межах своїх територіальних кордонів суверенна держава виступає як єдиний офіційний представник всього суспільства, всього населення [32, с. 15-16].

Таким чином, у державознавстві суверенітет у самому загальному вигляді інтерпретується як специфічна властивість держави, що визначає її верховенство

і здатність самостійно визначати внутрішню і зовнішню політику.

З точки зору дослідницьких завдань суверенітет держави може бути розглянутий з конкретно визначених позицій.

Ю. Тодика, О. Зайчук та інші вітчизняні дослідники визначили суверенітет держави як властивість самостійно і незалежно від влади інших держав здійснювати функції на своїй території та поза її межами, у міжнародному спілкуванні [33, с. 47-48; 34, с. 64-65]. У такому контексті суверенітет проявляється у верховенстві державної влади, її єдності і незалежності. Такий підхід підтримується і в російській юридичній науці [35, с. 216; 36, с. 69-70; 37, с. 55]. Суверенітет і держава, зазначали В. Цветков, В. Сіренко, В. Авер'янов, – це реально й об'єктивно існуючі явища суспільного життя, які є нерозривними і взаємообумовленими [38, с. 107-108]. Було запропоновано виділення різних аспектів державного суверенітету – економічного, політичного, юридичного та інших, які можуть виступати як відносно самостійні предмети наукового пізнання. Важливим є розуміння того, що в реальності всі ці аспекти й сторони взаємопов'язані, взаємообумовлені і тільки в своїй взаємодії створюють цілісний об'єкт соціального буття і відповідно – об'єкт наукового пізнання.

Незважаючи на деякі відмінності в розумінні сутності державного суверенітету, можна виділити такі загальні його ознаки, як: повноваддя та верховенство держави на своїй території; незалежність держави в міжнародних відносинах; єдність суверенітету держави (державної влади).

Суверенітет знаходить своє втілення в державній владі, яка стоїть на варті інтересів суспільства і тому проголошується верховною владою, наголошує В. Четвернін [39, с. 107]. Суверенна влада зв'язана правовими нормами, що складають принципи цивілізованого суспільства.

Конституційно-правова регламентація принципу суверенності Української держави здійснена, насамперед, в Декларації про державний суверенітет України [40]. Метою прийняття Декларації було утвердження суверенітету України, який проголошувався як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади в межах всієї території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Верховенство держави та її незалежність знайшли відображення і в Конституції України (ст. ст. 2, 5, 9, 17, 65, 79, 85, 102, 104, 116, 157 тощо). В Основному Законі Україна характеризується, передусім, як суверенна і незалежна держава, що стало вираженням волі Українського народу, реалізацією ним свого права на самовизначення.

Сучасне розуміння суверенітету не можна вважати повним без врахування, з одного боку, складного комплексу історичних, соціальних та культурних чинників; з іншого – поза контекстом сучасної теорії міжнародного права.

Незалежність держави в зовнішніх справах означає свободу зовнішньополітичної діяльності за межами її кордонів з дотриманням норм міжнародного права.

Найбільш чітко взаємозв'язки поняття суверенітету і міжнародного права розкрив І. Левін, який стверджував, що «суверенітет здійснюється в межах міжнародного права» [41, с. 141]. Слід наголосити, що міжнародне право не наділяє державу суверенітетом і, тим самим, внутрішньою компетенцією, але базується на визнанні суверенітету і, відповідно, основі суверенітету – внутрішній компетенції.

Розкриваючи зміст принципу суверенності і незалежності держави, доцільно розглянути міжнародно-правову концепцію державного суверенітету. Поняття державного суверенітету визначається в міжнародно-правових документах через такі характеристики: 1. «Суверенна

рівність» всіх держав. 2. Невтручання. 3. Верховенство державної влади над усіма особами та їх діями. 4. Повнота державної влади. 5. Імунітет держави [42, с. 144].

У сучасному міжнародному праві не існує єдиного, повного та універсально визначення суверенітету. Суверенітет у міжнародному праві – це юридична і політична категорія, яка пов'язана з державою та здійсненням її функцій. Суверенітет проявляється у двох напрямках – внутрішньому й зовнішньому, які є нероздільними і тільки в єдності характеризують його сутність.

Виходячи з вищезазначеного, незалежність України в зовнішніх зв'язках знаходить прояв в її самостійності при здійсненні зовнішніх функцій.

Отже, державний суверенітет виходить від народу та знаходить своє відображення в самостійному здійсненні державою своїх функцій у межах національного та міжнародного права.

Конкретними результатами наукового аналізу є такі: 1) необхідно зберегти термінологічну чистоту поняття «суверенітет» у науці і практиці його застосування, оскільки використання цього терміна в іншому сенсі призводить до його розмиття, девальвації та спричиняє втрату політико-правової цінності цієї категорії. У процесі генези ліберальної політико-правової думки, абсолютистська концепція суверенітету зазнала ідеологічних змін за двома напрямками: «зміна суб'єктів»; «обмеження суверенітету». Перший напрям формування ідеї обмеження сутності абсолютної державної влади пов'язаний зі зміною суб'єкта суверенної влади. Основною ідеєю цих революційних за своєю суттю поглядів було перенесення суверенітету на такого суб'єкта політичної системи, як народ. Відповідно, ідея державного суверенітету в його абсолютистській інтерпретації трансформується у вчення про народний

суверенітет. Другий напрям розвитку ідеї щодо обмеження абсолютного суверенітету пов'язаний з формуванням концепції «стримувань та противаг», у межах якої моделювались різні механізми контролю за державною владою і розмежування владних повноважень; 2) державний суверенітет потребує забезпечення і захисту, що у свою чергу визначає необхідність наявності специфічного механізму його забезпечення, який слід розглядати як комплексну систему засобів, процедур і принципів, за допомогою якої гарантується верховенство і незалежність державної влади. Правові засоби забезпечення державного суверенітету – це юридичний інструментарій, за допомогою якого гарантується і підтримується стан верховенства державної влади, незалежність та індивідуальність держави; 3) у сучасних умовах суверенітет держави в його зовнішньополітичному аспекті обмежений системою міжнародно-правових відносин, а у внутрішньому – правом народу виступати єдиним джерелом державної влади. Реалії сучасної геополітичної ситуації визначають подвійність положення України на світовій арені. Ця ситуація обумовлена, з одного боку, об'єктивною необхідністю інтеграції у світові процеси, а з іншого – необхідністю збереження і забезпечення державного суверенітету. Держава не втрачає свого суверенітету в умовах сучасних глобалізаційних процесів, коли посилюється значущість питань, пов'язаних з гарантованістю і забезпеченням її зовнішнього суверенітету. Вищезазначене є свідченням того, що повинна бути розроблена довгострокова стратегія розвитку України як суверенної держави у глобалізованому світі; 4) наявність такої властивості, як суверенітет, є підставою виникнення суверенних прав, через які він юридично реалізується.

Державний суверенітет – це історично обумовлена, визначальна і невід'ємна

політико-юридична властивість держави, яка виражає її верховенство в межах своєї території та незалежність у міжнародних відносинах.

Суверенність держави – це така її властивість, внаслідок якої держава є самостійною і незалежною від будь-якої іншої влади у здійсненні своїх функцій як у межах країни, так і у взаємовідноси-

нах з іншими державами. Суверенність – це невід’ємна властивість держави, а державний суверенітет – практична її реалізація в чітко визначених правових формах. Отже, принцип суверенності, незалежності держави є іманентною її якістю, визначальною і невід’ємною ознакою верховенства її влади всередині країни і незалежності в міжнародних відносинах.

Література

1. Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. Селіванов // Право України. – 2006. – № 4. – С. 21-28.
2. Reinicke W. Global Public Police // Foreign Affairs. – 1997. – Nov. Dec. – P. 138 / Цит. по кн.: Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. – М.: Норма, 2000. – 426 с.
3. Зорькин В. Д. Об угрозах конституционному строю в XXI веке и необходимости проведения правовой реформы в России / В. Д. Зорькин // Журнал российского права. – 2004. – № 6. – С. 3-17.
4. Федоренко Г. Загальнотеоретичні проблеми функціонування держави в умовах регіоналізації / Г. Федоренко // Право України. – 2004. – № 11. – С. 129-131.
5. Аристотель. Сочинения / Аристотель. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – 248 с.
6. The Great Political Theories Bodin «Six Books of the Republic». Vol. 1. – New York, 1996. – 226 p.
7. Гроций Г. О праве войны и мира : Репринт. с изд. 1956 г. / Г. Гроций. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
8. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 122 с.
9. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Георг Еллинек. – 2-е изд., испр. и доп. по 2-му нем. изд. С. И. Гессеном. – СПб.: Н. К. Мартынов, 1908. – 599 с.
10. Дюги Л. Конституционное право : Общая теория государства / Леон Дюги. – М.: т-во И. Д. Сытина, 1908. – 957 с.
11. Оппенгейм Л. Международное право / Л. Оппенгейм. – М.: [б. и.], 1948. – Т. 1 : Мир. – 400 с.
12. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / А. Шайо ; пер. с венг. – М.: Юрист, 2001. – 292 с.
13. Manin B. Legitimacy and Political Deliberation / B. Manin // Political Theory. – 1987. – № 15. – P. 350-357.
14. Карпов Н. И. Исторический очерк представительных учреждений в Западной Европе / Н. И. Карпов // Конституционное государство : сб. статей. – 2-е изд. – СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1905. – С. 1-40.
15. Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики / Ю. М. Тодика. – Х.: Факт, 2000. – 608 с.
16. International encyclopedia of the social sciences / Darity, William A. – 2nd ed. – Detroit [etc.] : Macmillan reference USA, cop. 2008. – 140 p.
17. Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1901. – Т. 31. – 900 с.
18. Дмитриев Ю. А. Сущность государства и его связь с правом / Ю. А. Дмитриев, А. В. Мицкевич // Общая теория права / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др. ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – С. 55-68.

19. Корельский В. М. Проблемы понимания государства, его сущности и закономерностей развития / В. М. Корельский // Теория государства и права : учебник для вузов / [под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова]. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА×М), 2001. – С. 114-130.
20. Тэпс Д. Концептуальные основы федерализма / Д. Тэпс. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 204 с.
21. Манелис Б. А. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях / Б. А. Манелис. – Ташкент : Наука, 1964. – 306 с.
22. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – 3-те вид., стер. – Львів : Новий світ – 2000, 2007. – 584 с.
23. Федущак-Паславська Г. М. Політико-правова ідея суверенітету державної влади та її реалізація в державотворенні України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г. М. Федущак-Паславська. – Львів, 2000. – 18 с.
24. Новгородцев П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – М. : Пресса, 1991. – 638 с.
25. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2005. – 536 с.
26. Dictionary of Sociology and Related Sciences. Totowa (New Jersey). – 1988. – 136 p.
27. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 373 с.
28. Суверенитет в государственном и международном праве. «Круглый стол» журнала «Советское государство и право» // Советское государство и право. – 1991. – № 5. – С. 3-38.
29. Берлін І. Чотири есе про свободу / І. Берлін. – К. : Основи, 1994. – 272 с.
30. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 1232 с.
31. Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві / В. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 70-83.
32. Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право ; К. : Ін Юре, 2003. – 808 с.
33. Тодька Ю. Н. Основы конституционного строя Украины : учеб. пособие / Ю. Н. Тодька. – Харьков : Факт, 1999. – 320 с.
34. Зайчук О. В. Сутність і призначення держави / О. В. Зайчук // Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 59-73.
35. Тимофеева Р. Г. Конституционные основы государственного строя / Р. Г. Тимофеева // Конституционное право : учебник / отв. ред. В. В. Лазарев. – М. : Юристъ, 1999. – С. 205-226.
36. Пиголкин А. С. Понятие и сущность государства. Типология государств / А. С. Пиголкин // Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М. : Городец, 2003. – С. 66-84.
37. Морозова Л. А. Понятие, сущность и типология государства / Л. А. Морозова // Теория государства и права : учеб. / Л. А. Морозова ; под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – 592 с.
38. Цветков В. В. Национальная государственность союзной республики / В. В. Цветков, В. В. Сиренко, В. Б. Аверьянов и др. – К. : Наукова думка, 1991. – 257 с.
39. Четвернин В. А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства / В. А. Четвернин. – М. : Дело, 1997. – 120 с.
40. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
41. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 373 с.
42. Баринц И. Н. Правовое пространство России. Вопросы конституционной теории и практики / И. Н. Баринц. – М. : Юрайт, 2000. – 246 с.